

Bozó Réka: Démon(i) névmutató – ártó lények és erők az Ószövetségben

Az „ószövetségi démonológia”, mint kutatási terület, megtévesztő elnevezés, ugyanis az Ószövetségben sem mai értelemben vett démonok, sem velük foglalkozó tan nem található. Minden bibliakutatónak, aki belevágja fejszóját ebbe a roppantul érdekes ám problémás témakörbe, terminológiai és módszertani nehézségek sorával kell szembenéznie.

Az első komplikációt az adja, hogy a bibliai héberben nem létezik olyan terminus, mely egyértelműen és következetesen megfelelne a miáltalunk használ „démon” fogalomnak. A keresztény kultúrkörben a „démon” kollektív megnevezése az olyan gonosz, természetfeletti élőlényeknek, melyek az ördöggel állnak szövetségben. Nem ez volt azonban a démon értelmezése az ókorban.

A démon szavunk a görög *daimón*ból (δαίμων) ered, mely terminust elsősorban az olümposzi istenek alatt álló, alacsonyabb szintű istenségekre és lényekre használták.¹ Etimológia szerint a „sorsot meghatározni” igéből származtatják, vagyis a démon a sors perszonifikációja lehetett,² egy olyan entitás, mely befolyásolta az emberi életet. Az ókori közel-keleti politeista rendszereiben azokat a liminális lényeket nevezzük démonoknak, melyek nem tartoztak sem az istenek, sem az emberek szférájába, de hatással voltak mindkettőre. Olyan ún. „köztes lények”, melyek szabadon közlekedhettek az ég, föld és alvilág között, és akik az istenek akaratából meghatározott jó vagy rossz szerencsét szabták ki az emberekre. Alapvetően neutrális entitások, akik ugyanúgy okozhattak halált és nyújthattak védelmet a betegségekől. Saját akarattal és egyedi személyiségjegyekkel nem rendelkeztek, csak a kozmoszban betöltött szerepük számított, mely olyannyira szigorúan meghatározott volt, hogy általában még a nevük is e funkciójukból fakadt.

Hogyan definiáljuk mindez alapján bibliai kontextusban a démont? Olyan transzcendens lények, melyek se nem állatok, se nem emberek, se nem istenek? Vagy kifejezetten gonosz, ártó hatású erők? Olyan entitások, melyek YHWH akaratát közvetítik? Vagy azon lények, melyek a városon túli pusztaságban, romok között tanyáznak, ahogy az a mezopotámiai betegségdémonokról ismert?

A kutatást tovább nehezíti, hogy a Héber Biblia több redakciós fázison ment keresztül a kanonizálásáig, emiatt komoly szövegkritikai kihívást jelent visszafejteni a kultusz fejlődésével halmozódó új rétegeket, hogy eljussunk az ősidők reminiscenciájáig.³ A legtöbb démonként értelmezett bibliai terminus vagy csak párszor fordul elő az Ószövetségben, vagy

egyenesen *hapax legomenon*. Évezredek távlatából nem tudjuk sajnos megmondani, hogy tényleg a kultuszreformok miatt módosították vagy törölték el azokat a részleteket, melyek a démonhit emlékeit tartalmazták (vö. 2Móz 4,24–26), vagy a démonok alapból kimaradtak, mivel mindig a népi hiedelem részét képezték, mely aspektusa a kultusznak nem igazán került bele a papi kánonba.

Az ószövetségi monoteizmus keményen támadta az idegen vallásokat és a népi démonhitet. Ez a folytonos polémia pont azt mutatja, hogy bár az egyistenhit elfogadott volt, mégis burjánzott mellette más istenek és lények tisztelete. Valamiféle démonképzet tehát része volt már a korabeli vallásosságnak, mely beolvasztott magába elemeket a szomszédos népek kultúrájából, ám egyfajta domesztikált módon, tehát az átvett istenségek alsóbbrendűként, YHWH kíséretként jelentek meg.⁴ A fogság utáni időben a teoretikus monoteizmus erősödésével indul meg minden idegen isten és természetfeletti lény létének teljes tagadása. „Csak én vagyok, rajtam kívül nincs más!” – olvassuk Deutero-Ézsaiásnál (Ézs 47,10).⁵ Ezelőtt azonban az Ószövetség nem cáfolta a természetfeletti és a gonosz létét, csak úgy prezentálta őket, mint amik YHWH alatt állnak.

Egy lehetséges ok, amiért a démonikus lények nem tudtak olyan önállóságra szert tenni az izraeli vallásban, mint például Mezopotámiában, a mágia tiltására vezethető vissza. Démonok és mágia szorosan összefonódnak: a démonok kultusza a mágikus ráolvasásokban, amulettekben, védelmező feliratokban és gyógyító rituálék szövegeiben maradt ránk. A mágiát tehát leginkább a démonok elleni védekezésre használták,⁶ ez volt egyik fő funkciója. A mágia azonban a legkorábbi időktől fogva tiltva volt Izraelben, e tilalom kivitelezéséhez következképpen arra volt szükség, hogy a démonhitet, illetve a démoni erők hatáskörét eltöröljék. Így hát minden szerencsétlenség, betegség és egyéb sorscsapás Istentől kellett, hogy származzon, ahogy azt Ámósz is írja: „Ha valami baj éri a várost, nem az Úr hozza-e azt?” (Ám 3,6).

Mindezt figyelembe véve máris nem olyan meglepő, hogy az Ószövetségben nincs egységes, kidolgozott, koherens rendszere a démonoknak, sőt igazán fontos szerepük sincs, és emiatt jól definiált fogalmaik sem. Ha tehát a ránk maradt források alapján szeretnénk beazonosítani és kategorizálni a démonokat, avagy ártó lényeket és erőket az Ószövetségben, akkor figyelembe kell vennünk a kontextust, melyben a démonnév feltűnik – mágia, folklór, költői szimbolizmus vagy tradicionális teológia – illetve nem szabad elfelednünk, hogy minden referenciaként használt fordítást és kutatást (a jelenlegit is) befolyásolt az adott korszak kulturális trendje, teológiai álláspontja, az elérhető korábbi fordítások továbbá a legújabb szövegkritikai felismerések.⁷

A következőkben röviden ismertetem azokat a neveket és fogalmakat, amelyeket démoni lényekként vagy erőkként értelmezünk a Héber Bibliában, és ezzel együtt bemutatok négy eltérő szempontot, melyek szerint osztályozni lehet őket. Az első hárommal kutatásaim során találkoztam (fő forrásaim bibliai szótárak és enciklopédiák voltak, illetve Karasszon István és Gér András László tanulmányai), míg a negyedik saját koncepciómat és véleményemet tükrözi.

1. Szövegkritikai és nyelvtani csoportosítás

Az első kategorizálási szempont azt veszi figyelembe, milyen kontextusban tűnik fel a démonnév, vagyis a szöveggörnyezetre és etimológiára helyezi a hangsúlyt.

1.1. Általános megnevezés

A Septuaginta *daimon*ként (Vulgata átiratában: *daemon*) fordítja az 5Móz 32,17-ben és Zsolt 106,37-ben (LXX 105,37) szereplő *šēḏîmet*, illetve az Ézs 13,20-ben és 34,14-ben lévő *š^{ac}îrîmet*.⁸ Mindkét szó bizonytalan eredetű, és nehezen azonosítható be, milyen lényekre utal, ám mindkét kifejezés jelentős karriert futott be a Héber Biblián kívül is.

A *šēḏîm* a hímnemű többes száma a héber *šēḏ* szónak, mely feltételezhetően – de nem bizonyíthatóan – az akkád *šēdu* átvétele. A Mezopotámiából ismert *šēdu damqu*, azaz jó *šēdu* védelmező funkciókat látott el; egy emberfejű, szárnyas bika- vagy oroszlántestű szörnyként jelen volt az átlagember háztartásában, illetve az asszír királyi palota kapujánál is. Létezett azonban *šēdu lemnu*, azaz gonosz *šēdu* is, mely más ártó lényekkel együtt gyötörte az élőket. A *šēḏîm* mindkét ószövetségi előfordulása egy tanúságtétel arról, hogy a népi vallásosságban kultusz övezte őket, ám hogy valóban *šēḏîm* nevű istenséget tiszteltek, vagy a héber szóhasználat pusztán eme lények erőtlen, hamis mivoltát akarta hangsúlyozni, arról megoszlanak a vélemények.⁹ A qumráni tekercsekben (4Q510-11) és rabbinikus irodalomban mindenesetre a *šēḏîm* terminus tovább élt, és egy általános, gyűjtőfogalmi nevévé vált a démonoknak.

A *š^{ac}îrîm* a *š^cr* gyökből származik, melynek létezik „kecske” (*šā^cîr* 3Móz 4,24), „szőrös” (*šā^cîr* 1Móz 27:11), illetve „félelemtől lúdbőrözik, elborzad” (*šā^car* Ez 27,35; Jer 2,12) szóváltozata.¹⁰ Az Ézs 13,21; 34,14 és Jer 51,37 a romok között tanyázó pusztai lények felsorolásában említi őt, mely alapján itt egy félelmetes, szőrös, démoni entitásról lehet szó. A kutatók összefüggésbe hozzák őt az arab *ǧinne*ekkel, akik szintén a sivatagban élő, szőrös, állatalakot felvevő démonok voltak. A 2Krón 11,15 szerint a *š^{ac}îrîm* szintén kultusszal rendelkezett, sőt a

3Móz 17,7 egyenesen törvényileg megtiltja a nekik való áldozást. A terminus tehát egyrészt egy olyan lényt jelöl, mely a renddel szembenálló, pusztulás és káosz világához tartozik, másrészt az idegen istenek kultuszának kritizálásaként használták a nevét.¹¹

1.2. Pusztai lények a prófétai iratokban

A Babilon (Ézs 13; Jer 50–51) és Edóm (Ézs 34) vesztét megéneklő prófétai szakaszokban az ellenséges országokat sújtó átok szerint a két főváros kietlen rommá fog válni, amelyet emberek helyett vadállatok és egyéb pusztalakó, az ún. „ellen-világot” szimbolizáló lények fogják benépesíteni. A felsorolások szerint ezek: *ʾōḥîm* (Ézs 13,21), *ʾiyyîm* (Ézs 13,22; 34,14; Jer 50,39), *b^onôṭ ya^cānā(h)* (Ézs 13,21; 34,13; Jer 50,39), *ṣiyyîm* (Ézs 13,21; 34,14; Jer 50,39) és *ṭannîm* (Ézs 13,22; 34,13; Jer 51,37). Érdeemes megfigyelni, hogy a fentebbi alkategóriában szerelő terminusokhoz hasonlóan az itt listázott nevek is egytől-egyig többesszámban szerepelnek, mely arra utal, hogy itt sosem különálló démoni személyekről van szó. Az ókori Közel-Kelet embere benépesítette a körülötte lévő világot mindenféle lényekkel és erővel, ám ezek ritka kivételeket leszámítva¹² mindig tucatlények voltak, vagyis nem voltak megkülönböztetve egymástól egy démoncsoport tagjai, csak maga a csoport kapott egy általános megnevezést. Hasonlóan ehhez az ószövetségi démonnevek is valójában démonfajtákat jelölő köznevek.¹³

Az *ʾōḥî* / *ʾōḥîm* eredhet a *ʾḥḥ* héber gyökből, mely üvöltést, rikoltást kifejező hangutánzó szó, megfeleltethető azonban az akkád *aḥûn*nak is, mely terminus kívülálló, ellenséges, idegen jelentéstartalmakkal bír.¹⁴

Az *ʾî* / *ʾiyyîm* név visszavezethető a *ʾy* gyökre, mely szigetet, tengerpartot jelent – Ézsaiásnál többször szerepel is ilyen értelemben (Ézs 11,11; 20,6; 40,15; 41,1 stb.). Fordíthatjuk a kifejezést valamiféle sziget-lakó lényekként, de kiindulhatunk a héber *ʾôy*, azaz „sírni, vonyítani” igéből, vagy az egyiptomi *jw* / *jw/jw*, azaz „kutya” szó hasonlatosságából, mely esetben leginkább egy kutyaféle állatra (hiéna? sakál?) kell asszociálnunk.

A *b^onôṭ ya^cānā(h)* szó szerint azt jelenti, hogy „a sóvárgás lányai”,¹⁵ ám e kifejezést következetesen struccként fordítjuk. A név bizonyíthatóan egy madarat jelöl, ugyanis megtalálható a tisztátalan madarak felsorolása között is (3Móz 11,16; 5Móz 14,15). Érdekes azonban, hogy a szír Pesitta az Ézs 13,21 versben *b^onāṭ na^cāmā(h)*-nak, azaz Naamá lányaként írja át e terminust. Ez a változtatás azzal állhat összefüggésben, hogy a későbbi zsidó tradícióban Naamá egy jelentős démonnővé vált:¹⁶ a legnagyobb midrás gyűjteménybe tartozó Genezis Rabba szerint (4:22) Naamá olyan gyönyörű volt, hogy szépségével bűnre csábította az angyalokat (vö. 1Móz 6,2), míg a kabbalista Zohár *Lilîttel* (lásd lentebb) együtt

minden démon anyjának nevezi őt (I. 19b; 55a).

A *šî / šiyîm* név eredhet a *šiyyā(h)*, azaz „szárazság” szóból, mely esetben egy sivataglakó embert vagy lényt (Ézs 23,13) jelölhet; vagy pedig a *šwh* gyökből, mely csaholást, kiáltást jelent, vagyis egy újabb hangutánzó szóval van dolgunk.¹⁷

Végül de nem utolsó sorban a *tan / tannîm* a nagyszámú ószövetségi előfordulása, illetve az arab *tînân^{un}*, azaz „farkas” szó rokonsága miatt egyértelműen beazonosítható, mint „sakál”.¹⁸

1.3. Személynevek

Két olyan démonnév van, mely kivételt képez az eddigiekhez képest, ugyanis igen nagy valószínűséggel személynévként szerepel a Héber Bibliában, vagyis kifejezetten egy démonra, és nem egy démonfajtára utal: *Āzāzēl* és *Lîlîṭ*.

Āzāzēl talán a legismertebb démon, aki a 3Móz 16-ban, *Yôm kîppûr* ünnepének leírásában szerepel (3Móz 16,8-10-26). A Biblia nem magyarázza, ki *Āzāzēl*, vagy hogy hogyan maradhatott fent a deuteronomiumi reform után is e hozzá kötődő ősi – talán hurrita eredetű – kultusz, ám talán ezen magyarázatok hiánya pont azt sejtetik, hogy a Papi Irat szerzői sem emlékeztek már, honnan eredt a bűnbak tradíciója. Az *āzāzēl* név problémás: van, aki szerint nem is egy démoni lényt, hanem egy helyszínt jelöl, ahová a bűnbakot küldeni kell, megint más értelmezés szerint pedig YHWH egy pusztítóbb, önállósult aspektusát kell érteni alatta.¹⁹

Lîlîṭ alapvetően a prófétai átkokban felsorolt pusztai lények között szerepel, pontosabban az Edóm vesztét megjósoló Ézs 34,14 versben, ám a többi démonnal ellentétben az ő neve nem áll többes számban, ráadásul minden jel arra mutat, hogy az akkád *lîlîtu* szó transzkripciója, mely démoni név többször megjelenik a sumer-akkád kétnyelvű mágikus ráolvasásokban (*Utukkû lemnûtu*). *Lîlîṭ* jelentőségét bizonyítja, hogy a népi vallásos praktikáktól kezdve (mint védelmező amulettek és mágikus tálak) a rabbinikus judaizmus alapját képző Talmudon át egészen a misztikus Zohárig a démonnő komoly szerepet töltött be a zsidó hagyományban: férfiakat támadó vágydémon, újszülött csecsemők és fiatal anyák halálát okozó gyermekágyas-démon, Ádám első engedetlen felesége, minden démon anyja és királynője – e titulusok mind szerepelnek terjedelmes önéletrajzában. Személyének egyszeri megjelenése az Ószövetségben tehát nem elhanyagolható, sőt sokan pont az ő jelenléte miatt azonosítják démonokként az Ézs 34,14-ben mellette álló többi lényt is.

Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy bár a masszoréta szövegverzióban *lîlîṭ* tényleg értelmezhető személynévként, az ókorban, ahogy már említettük, jellemzően általánosították

a démonokat. A qumránban felfedezett, Kr.e. 100 körülre datált Ézsaiás-tekercsben (1QIsa^a) ezt alátámasztandó nem is *lîlîṭ*, hanem a női többes számú *lîlîōṭ* szerepel, míg a Jeruzsálemi (vagy Pszeudo-Jonatán) Targumban, az Ószövetség kései arámi fordításában ugyancsak a generikus többes számú *lîlyān* áll.

1.4. Más vallásból átvett entitások

Habakuk ősi énekében YHWH-t két kánaáni istenség, *deḇer* és *rešep* kíséri, mint teofániájának részét képező entitások (Hab 3,5), Hóseás próféta szerint pedig a hűtlen efraimi lakosokra Isten akaratából *māweṭ*, *deḇer* és *qeṭeḇ* fog lesújtani (Hós 13,14).

A *deḇer*, azaz „dögvész” kánaáni eredetű szó, feltehetőleg az ugariti *dbr* átvétele, mely névvel (Debir) ismert egy eblai isten.²⁰ A *rešep*, melyet itt lázként fordítanak,²¹ bizonyosan egy más vallásból átvett betegségisten hagyatéka: Rašpu egy Kr.e. 3. évezredtől fogva jelen lévő, széleskörben ismert, nyugat-sémi khtonikus istenség volt, kinek névváltozatai megtalálhatók ugariti, fóníciai, arámi, héber, akkád, elbai és egyiptomi szövegekben is.²² A héber *māweṭ* vagy *mûṭ* halált jelent,²³ mely terminus a kánaáni halálisten, Mót nevéből ered. A *qeṭeḇ*, mint „pusztítás” rokonságba hozható az ugariti *qzḇ* szóval, mely Mót összefüggésében szerepel, illetve ismert egy töredékes forrás Qaṭiba nevű nyugat sémi istenről.²⁴ Ebbe az alcsoportba tartozik még továbbá a *bārād* (jégeső), mely szó gyöke, *brd* (kihűlni, hidegnek lenni) összecseng a Baradu eblai istennévvel.²⁵

A probléma ezekkel a nevekkel, hogy egyszerre jelölnek egy általános héber fogalmat, és a fogalom perszonifikációját is; nem egyértelmű tehát, hol hogyan fordítjuk őket. A legnagyobb segítséget a szövegkontextus nyújtja: bizonyos szakaszokban – lásd 5Móz 32,24 (*qeṭeḇ*, *rešep*); Hós 13,14 (*deḇer*, *māweṭ*, *qeṭeḇ*); Hab 3,5 (*deḇer*, *rešep*); Zsolt 78,48-50 (*bārād*, *deḇer*, *rešep*); Zsolt 91,3-6 (*deḇer*, *qeṭeḇ*); Ézs 28,2-15 (*bārād*, *qeṭeḇ*, *māweṭ*) – e nevek halmozottan állnak egymás mellett, mely arra utalhat, hogy egyformán kezelték őket, nem úgy, mint egyszerű főneveket, hanem mint az idegen istenségek lefokozott reprezentációit.

1.5. Ártó hatások a 91. zsoltárban

A 91. zsoltárt egy exorcista szöveggént értelmezik, és bár bizonytalanok a keletkezésének körülményei, az átírt és kiegészített qumráni verzióját (11Q11) kifejezetten mágikus ráolvasásként használták, sőt védelmező amuletteken is megjelent. A benne (5-6. v.) szereplő negatív entitások a következők: *paḥad lāy^olā(h)* (éjjeli rémség), *ḥeš yômām* (nappali nyíl), *deḇer* (dögvész), *qeṭeḇ šohōrāyim* (déli ragály).²⁶

A *paḥad lāy^olā(h)*-t többen megfeleltetik *līlīt*nek, ugyanis héberben a démonnő neve és az éjszaka szó ugyanazon gyökmássalhangzókat (*lyl*) tartalmazza. A zsidó hagyomány *līlīt* nevét a *lāy^olā(h)*-ból eredezteti, és bár ez hibás etimológia, olyannyira mélyen beleivódott a köztudatba, hogy még Károli is „éji boszorkány”-ként fordította.

A *ḥēš yômām* azonosítható *rešep*-fel, ugyanis a sémi pestisisten ikonográfiájához tartozott, hogy íjából kilőtt nyilakkal terjesztette a betegségeket. A nyíl emellett elterjedt népművészeti szimbólum volt a betegségre, fájdalomra, lázra és halálra (Jób 6,4; 34,6).²⁷

A *deber* kétszer is szerepel, a 3. és 6. versekben, ám az utóbbi megjelenése az érdekesebb. Mivel egy betegség alapvetően nem „lopózik” vagy „jár” (*yahālōk*), ezért itt nyilván a hatás perszonifikációról van szó.

A *qeṭeb šohrāyim*ot leginkább napszúrásként szokták értelmezni. Bár az ókori Közel-Kelet betegségdémonjai jellemzően éjszaka, és nem napközben támadtak áldozataikra,²⁸ a déli hőség okozta rosszullétet megszemélyesítő démon képzele jelen volt szinte minden helyi kultúrában.²⁹

2. Történetkritikai csoportosítás

A második osztályozás Karasszon István tanulmánya³⁰ nyomán történetkritikai szempontokat vesz figyelembe.

2.1. Fogság előtt

A babiloni fogság előtti szövegekben egy teljesen másfajta képet kapunk a természetfeletti világról, mint utána. Démonokról és angyalokról állandóan olvashatunk, ám csak amolyan mellékes megjegyzésként, a népi vallásosság és a vallásos szimbolika részeként. Előbbire példa a *šēdīm* vagy a pusztai lények Ézsaiásnál és Jeremiásnál,³¹ utóbbira pedig Jahve dicsőségét hangsúlyozó, a kíséretébe tartozó, alacsonyabb rendű erők, mint a *deber*, *rešep* (Hab 3,5) és *sārāp*. Az egyedüli nagyobb jelentőségű démon természetesen ^c*Āzāzēl*.³²

A *sārāp*, mint „tüzes kígyó” (4Móz 21,6-8; 5Móz 8:15) vagy „repülő sárkány” (Ézs 14,29; 30,6) az egyiptomi ikonográfiából ismert *uraeus*, vagyis szárnyas kígyó motívumára vezethető vissza. Bár Ézsaiás templomi látomásában (Ézs 6,2-6) szerelő *š^orāpīm* szóváltozatot a *šrp* (égetni) gyökből származtatják, a próféta tisztában volt a terminus igazi eredetével, ugyanis a *sārāp* / *š^orāpīm* a látomásban ugyanúgy Isten uralkodói státuszát hivatott erősíteni,

ahogy az *uraeus* is közismert királyi szimbólumként szolgált.³³

2.2 Fogság után

Bár a teoretikus monoteizmus megpróbálta kiirtani a démonhitet az Ószövetségből, érdekes módon a fogság utáni, intertestamentális korban a köztes lények, démonok, angyalok – akik létét addig tagadni kellett – lassan újra megjelentek, mígnem a kánon lezárása idejére már ismét széles körben elfogadottá váltak. Ezek az entitások azonban már nem ugyanazok, akikkel a fogság előtt találkoztunk! Az új mitikus lények, akik a régiek helyét átvéve megjelennek az Újszövetségben, deuterokanonikus könyvekben és rabbinikus irodalomban, már más hatások – például a perzsák által behozott zoroasztrianizmus – termékei, ám alakjuk és képzetük az Ószövetségben gyökeredzik.³⁴ Ilyen lény a *sāṭān*, *mašṭēmā(h)* és *b^əliyya^ʿal*.

A *sāṭān* eredetileg „ellenséget” (1Sám 29,4) vagy „vádлот, rágalmazót” (Zsolt 109,6) jelent,³⁵ emberekre vonatkozóan. Négy alkalommal azonban (1Krón 21,1; Zak 3,1-2; Jób 1,6-12; 2,1-7) egy transzcendens lényként jelenik meg, YHWH udvartartásában. Személye kidolgozatlan, alakja egyenlő a funkciójával, melyet a neve is jelöl, szerepe mindig kicsi. Jóbnál és Zakariásnál határozott névelővel áll a szó, így valójában személynévként még nem értelmezhető – csak a perzsa korban íródott Krónikák első könyvében (vö. 2Sám 24:1) szerepel már igazi személyként.³⁶

A *mašṭēmā(h)* héber gyöke, *šṭm*, ellenségeskedést, gyűlölködést jelent, és csak eme absztrakt fogalomként szerepel az Héber Bibliában (Hós 9,7-8). Hasonló hozzá a *b^əliyya^ʿal*, mely „haszontalan, semmirekellő” értelemben többször olvasható a Szentírásban (1Sám 1,16; Zsolt 101,3; Náh 1,11 stb.), ám etimológiája nem egyértelmű.³⁷ Csak a Hénok- és Jubileumok könyvében perszonalifikálódik e két fogalom, és válnak önálló, negatív személyekké.

Mindhárom név tehát eredetileg egy köznévi volt, mely csak párszor szerepelt az Ószövetségben, majd az intertestamentális korban lépnek elő a gonosz erők vezetőivé. Érdekes változás, hogy míg a démonok a fogság előtt a fizikai bajokat, vagyis a betegségeket okozták, addig a fogság után a hangsúly áttér a testről a lélekre, és démon immár egy kísértő lesz, aki rossz döntésekre csábít, leterelne a morális útról. A Sátán és társai tehát egyértelműen szembekerülnek Istennel, nyílt harcot folytatnak vele, ám fontos hangsúlyozni, hogy nem egyenrangúak vele. A mennyei udvartartásból származnak, és a végső, apokaliptikus csatában veszíteni fognak.

3. Hatások szerinti csoportosítás

A harmadik felosztás a démoni lények által kiváltott hatásokat nézi.

3.1. Állatformájúak

Az ókori Közel-Keleten a démonokat állatias jegyekkel kevert antropomorf külsővel képelték el. Állati alakban megjelenő, félelmetes lény az Ószövetségben a *sārāp* és *liw³yātān*, mely utóbbi lény a kánaáni *Lôtān* névrokona, az őskáoszt szimbolizáló tengeri kígyó/sárkány, kit Jahve (az ugariti verzióban Baál) kozmikus küzdelemben győz le (Ézs 27,1; továbbá: Zsolt 74,14; 104,26; Jób 3,8; 41,1). Hillers és Kuemmerlin-McLean ide sorolhatóan említi még a Péld 30,15-ben feltűnő *‘āluqā(h)*-t, mely terminus tulajdonképpen vérszívót jelent – piócaként van fordítva –, viszont az arab szóváltozata (*‘alaq*) egy vámpír megnevezéseként is ismert.³⁸

A prófétai szövegekben lévő pusztai lények beazonosítása nehéz; mivel neveik többek között hangutánzó szavakra is visszavezethetők, és mert együtt állnak egyértelműen identifikálható állatokkal (oroszlán [*k³pir*,³⁹ *‘ārī* Jer 51,38], holló [*‘ōrēb* Ézs 34,], tisztátalan madarak [*qā³at*, *yan³šōp*, *ḏayyōt* Ézs 34,11-15], strucc és sakál [Jer 50,39; 51,37; Ézs 13,21-22; 34,13]), ezért sokan tényleges állatokként értelmezik őket, vagy legalábbis állati alakot öltött démonokként. Eszerint az *‘ōḥīm* = bagoly (mert rikolt), *‘iyyīm* = hiéna (mert vonyít), *līlīt* = kuvik (mert éjszakai), *šiyīm* = vadmacska (mert a sivatagban lakik) és a *šā‘īr* = kecske.

3.2. Kultusszal rendelkező entitások

A forrásaink alapján kultusszal rendelkező *‘Āzāzēl* (Lev 16), *šā‘īr* (Lev 17,7) és a *šēḏīm* (5Móz 32,17; Zsolt 106,37).

3.3. Természeti jelenségként ábrázolt démoni erők

Perszonifikált természeti csapásokként jelent meg a *deber* (dögvész), *qeṭeḇ* (pusztítás), *qeṭeḇ šohōrāyim* (napszúrás), *rešep* (láz, villám, tüzes nyíl), *bārād* (jégeső), *paḥad lāy³lā(h)* (éjjeli rémség), *ḥēš* (nyíl = betegség).⁴⁰

3.4. Hét csapás (5Móz 28,22)

Az 5Móz 28-ban isteni áldások és átkok felsorolása olvasható, mely lezárja a zsidó nép és YHWH között kötött szövetséget. Az ilyen áldás- és átokformulák elhagyhatatlan részei

voltak az ókori Közel-Kelet királyszerződéseinek, és ugyanez az írói tradíció található meg a Tóra jogi szövegeiben, illetve a prófétáknál is. YHWH, mint szuverén király lép szövetségre Izraellel, és kirója a népre az ezzel járó kötelezettségeket – ha a törvényeket engedelmesen betartják, védelem és gazdagság lesz a jutalmuk, ám ha megszegik a feltételeket, pusztító átkok sora sújtja őket.⁴¹

Kuemmerlin-McLean külön démoni kategóriában említi az 5Móz 28,22-ben lévő hét csapást:⁴² *šaḥepet* (sorvadás),⁴³ *qaddaḥat* (láz),⁴⁴ *dalleqet* (gyulladás), *ḥarḥur* (forróság), *ḥōreb* (szárazság),⁴⁵ *šiddāpôn* (aszály),⁴⁶ *yērāqôn* (gabonaroszda [penész]).⁴⁷ Kuemmerlin-McLean nem ad magyarázatot arra, miért emelte a démonok közé ezeket, de feltételezem úgy vélhette, mivel e hatások „üldözik” (*rāḡpû*) az embert, ezért itt is – a 91. zsoltár gonosz entitásaihoz hasonlóan – perszonifikált erőkről van szó.

3.5. Alvilághoz köthető erők

Egyértelműen a halálhoz és az alvilághoz tartozik a *māwet*, illetve a halottak szellemei. Az Ószövetség keveset foglalkozik az eltávozottakkal; a *r^əpā^ʾim* (Péld 2,18; 21,16; Ézs 14,9; 26,14; Zsolt 88,10; Jób 26,5 stb.) erőtlen, árnyként közlekedő szellemeket jelöl, melyek nem befolyásolták az élők világát. Ezen kívül két másik kifejezést használ még a héber a szellemekre, bár mindkettő problémás: az *ʾiṭṭim* (Ézs 19,3) *hapax legomenon*, az *ʾēlōhîm* pedig egyszer jelenik meg halottakhoz köthető kontextusban (1Sám 28,13).

Az *ʾiṭṭim* egy vitatott terminus: az *ʾṭṭ* gyökből („nyögő, nyikorgó hangot kiadni”) ered, és suttogást jelent, emiatt fordítják úgy is, mint szellem, illetve a szövegkörnyezete alapján úgy, mint varázsló (vagyis aki elsuttogja a varázsigéket).⁴⁸

Az *ʾēlōhîm* alapvetően azt jelenti „urak”, és Isten megszólításaként szolgál a Héber Bibliában, ám az 1Sám 28,7–25 szakaszban, mikor Én-Dórbán Saul megidézteti Sámuel szellemét, ez olvasható: „*ʾēlōhîm rā^ʾṭî ʿōlîm min-hā^ʾāreṣ*”, vagyis „egy *ʾēlōhîm*ot látok feljönni a földből”.

Ugyancsak az alvilági erők közé sorolható a *d^əbar b^əliyya^ʿal* („gyógyíthatatlan betegség” vagy „Beliál szava/átka”, Zsolt 41,9) és *melek ballāhōt* (borzalmak királya, Jób 18,14).

3.6. Jahve megnyilvánulásai

Az ószövetségi monoteizmus szerint minden Isten akaratából történik, ám nem mindig érintkezik a Mindenható közvetlenül az emberekkel, néha inkább ún. „köztes lényeken” keresztül fejt ki hatását.⁴⁹ Ilyen Jahve kontrollja alatt álló, az Ő kiterjesztéseként működő

entitás a *rû^aḥ rā^cā(h)* (gonosz szellem) mely Saul gyötri az 1Sám 16,14-ben, és Abímelek ellen uszítja Sikem polgárait a Bír 9,23-ban; a *rû^aḥ šeqer* (hazug szellem), mely rászedi Ahábot az 1Kir 22,19–23-ban; a *ha-maš^oḥîṭ* (a pusztító), aki megöli az egyiptomi elsőszülötteket a 2Móz 12,23-ban, illetve aki végrehajtja az Úr büntetését Dávid népszámlálása miatt (2Sám 24,15–17 és 1Krn 21,14–16); illetve a Zsolt 78,49-ben említett *mal^oākê rā^cîm* (gonosz angyalok).

Érdekes vallástörténeti kérdés, hogy vajon ezekben a szakaszokban eredetileg más démonok álltak-e, melyeket a későbbi redakció írt át Isten szellemeire, vagy eredetileg is mindig YHWH-től jöttek ezek a lények? Erre összehasonlító források hiányában sajnos nincs válasz.

4. Tematikus csoportosítás

Természetesen nem csak ennyi kategorizálási lehetőség létezik, osztályozhatnánk például alfabetikusan, előfordulási gyakoriság alapján vagy bármilyen más szempont szerint is, ám utolsóként én a saját rendszerezési elvemem mutatnám be, mely a démon szó értelmezési rétegeiből indul ki.

4.1. Pusztai démonok

4.1.1. Pusztalakó lények

Az Ézs 13,20–22; 34,10–15; Jer 50,39; 51,37 és Zof 2,13–15 szövegrészek mind ugyanazt az átokformulát tartalmazzák: az ellenséges ország megjövendölt bukása után vadállatok lakhelyévé válik az elnéptelenedett terület. Az átfogó költői kép, a szóhasználat és szimbolizmus egyezése e szakaszokban felveti, hogy keletkezési időtől és helytől függetlenül a prófétai írók ugyanazon tradicionális lírai nyelvezethez nyúltak vissza.⁵⁰ Az itt szereplő, minden esetben együtt járó lények egyértelműen egy csoportba sorolhatók, lévén szöveghehelyük, funkciójuk és származásuk megegyezik. Ők az ellen-világ megtestesítői, a kozmosz rendjének szélére szorított, sehová sem tartozó káosz-lények. Ők felelnek meg a legtöbb pontban a közel-keleti ártó démonoknak, miszerint elhagyatott helyeken élnek, állatias formájuk van és megtestesítői az ismeretlen okozta félelemnek.⁵¹

E pusztalakó lények általános felsorolása azonban hiányos. Az *ʾōḥîmról*, *ʾiyyîmról*, *b^onôṭ ya^cānā(h)*-ról, *lîlîṭról*, *šiyyîmról*, *šā^cîrról* és *ṭannîmról* már szó esett, ám kísért még a romok között négy másik tisztátalan madár is⁵² – *dayyôṭ* (Ézs 34,15), *yan^ošôp* (Ézs 34,11), *ʿōrēb* (Ézs 34,11), *qā^oaṭ* (Ézs 34,11; Zof 2,14) – illetve a társaihoz hasonlóan talányos *qippôd* (Ézs 14,23;

34, 11; Zof 2,14) és *qippōz* (Ézs 34,15).

A *qippôd* neve a *qāpaḏ* igéből származik, mely jelentése „összegyűjteni, felgöngyölni”, és a Septuaginta alapján sündisznónak (ἐχῖνος) fordítják.⁵³ A *qippōz* egy újabb *hapax legomenon*; a héber gyöke, *qpz*, „ugrik, pattan, szökken” jelentéstartalmakkal bír, ám inkább tojásrakó mivolta (*qinn^an ā(h)*) adhat támpontot kilétéről, mely alapján kígyóra vagy madárra szoktak asszociálni.

A mai napig tudományos vita tárgya, hogy e nehezen beazonosítható terminusok valójában állatnevek-e, vagy tényleg démoni lények emlékei? Ám még ha be is bizonyulna az utóbbi, további szövegkritikai problémát vet fel, hogy ezek a források mind lírai művek, tehát a bennük lefestett természetfeletti világ nem feltétlenül reprezentálja a kor tényleges, élő démonhitét, lehet, hogy csak költői képek, a tradicionális költői nyelvezet művi elemei. Ezek a források tehát önmagukban nem bizonyítják, hogy a pusztai démonok valóban az óizraeli folklór részei voltak.

4.1.2. *šēḏîm*

Külön alkategóriát kap a pusztai démonok alatt a *šēḏîm*, ugyanis az ószövetségi említései különállnak a többi fogalomtól. A *šēḏîm* nem szerepel együtt más démoni lényel, a bibliai narratíva alapján inkább az idegen istenek, bálványok egy bíráló elnevezéseként szolgálhatott. Mindezzel együtt is azonban a *šēḏîm* kinőtte magát a későbbi zsidó hagyományban a démonok legáltalánosabb terminusává, és ezért kihagyhatatlan a neve erről a listáról.

4.1.3. *Azázél*

Szintén saját alosztályt kap ^ʿ*Āzāzēl*, az egyedüli ténylegesen megnevezett, pusztában élő démoni alak, aki bizonyíthatóan saját kultusszal és tradícióval rendelkezett az ószövetségi időkben.

4.2. *Betegségdémonok*

A betegségeket megszemélyesítő, testetlen, kifejezetten ártó entitások a démontan másik nagy kategóriája. Ilyen lény remineszcenciája a 91. zsoltár exorcizmusában a *paḥad lāy^alā(h)*, *ḥēš yômām*, *deḇer*, *qeṭeḇ* és *qeṭeḇ šohōrāyim*; vagy a 41. zsoltár gyógyulásért könyörgő szövegében a *d^aḇar b^aliyyā^aal*. Ide tartozik még a *rešep* és *māweṭ* is.

4.3. „Köztes lények”

A klasszikus értelemben vett démonok az istenek szolgálatában álló, ő akaratukból működő, hol ártó, hol védelmező szellemi lények. Ennek a definíciónak felel meg – inkább a negatív hatásokat képviselő – *rû^aḥ rā^cā(h)*, *rû^aḥ šeqer* és *ha-maš^oḥîṭ*.; továbbá az az ószövetségi *mal^oāk* (hírnök/angyal), mely közvetíthette Isten haragját (1Móz 19,1–13; 4Móz 22,22; 2Kir 19,35; Zsolt 78,49 [*mal^oākê rā^cîm*]), vagy segítő szándékát is (Jób 33,23; Dán 8–9; Zak 4).

4.4. Szörnyek

Az ókor képi és írott világának szerves részét képezték a szörnyek. E félelmetes, theriomorf keveréklények megjelentek istenek attribútum-állataként – például a mezopotámiai *mušhuššu*⁵⁴ – vagy a mitikus hősök ellenségeiként – mint a mezopotámiai *Anzû*-madár,⁵⁵ a hettita *Illuyānkāš* sárkánykígyó,⁵⁶ vagy épp a görög Hüdra (Ύδρα). Véleményem szerint külön csoportot érdemelnek ezek a lények, melyek nem kategorizálhatók sem állatokként, sem transzcendens entitásokként, ugyanakkor a démonokhoz hasonlóan az őskáoszt és pusztítást reprezentáló negatív erőkként léptek fel. A Héber Bibliában ilyen a *b^ohēmōṭ*, *liw^oyātān*, *rahaḅ*, *šārāḅ* és *tannîn*.

A *b^ohēmōṭ*ról nem igazán tudunk konkrétabbat mondani, mint hogy egy nagytestű, mitikus erejű szörny (5Móz 32,24; Jób 12,7; 40,15–24; Ézs 30,6; Zsolt 73,22). *Rahaḅ* szintén egy őskáoszt szimbolizáló tengeri szörny, közel-keleti gyökerekkel (Ézs 51,9; Zsolt 89,11; Jób 9,13; 26,12), ám két esetben konkrétan Egyiptomot jelöli a név (Zsolt 87,4; Ézs 30,7). A *tannîn* szó, bár szintén a *tnn* héber gyökből ered, nem szabad összekeverni a sakállal (*tannîm*) – a terminus szírben és arabban is a sárkány csillagkép megnevezéseként ismert, az Ószövetségben pedig az Istennel ellenséges erők, kaotikus hatalmak egy újabb megnyilvánulása (Gen 1,21; Zsolt 91,13; Jób 7,12; Ézs 21,7; 51,9; Jer 51,34).⁵⁷

(4.5. Halotti szellemek)

Mezopotámiában az embereket sanyargató gonosz erők között szerepeltek azok a halotti szellemek, melyek a halál körülményei miatt (például a megfelelő temetési rítus elmulasztása) nem tudtak lejutni az alvilágba, így a földi szférán ragadtak. Az Ószövetségben azonban ilyenről nem olvashatunk. A halotti szellemekre használt kifejezések közül a *r^opā^oîm* nem hordoz magában negatív konnotációt, az *îṭṭîm* és *ēlōhîm* pedig csak egyszer fordul elő, vitatható kontextusban. Egyik „szellem” sem mutat tehát olyan veszélyes, gonosz tendenciát, amiért besorolhatnánk őket az ószövetségi ártó erők közé.

Konklúzió

A források szórványossága és problémás volta miatt minden, amit a modern bibliakutató az ókori démohitról állítani tud, pusztán hipotetikus. Ott vannak a nyomai a természetfeletti entitásoknak az Ószövetségben, ám minden szöveghely vizsgálatakor egyaránt felsorakoztathatunk érveket démoni lény jelenléte, vagy teljesen más értelmezés (költői szimbolizmus, félrefordított szó) mellett. Sok esetben befolyásolja az interpretációt, hogy a későbbi irodalmi- és néphagyományban új jelentésrétegek rakódtak rá egy fogalomra, ami aztán beleivódott a mai kultúránkba, de nem valószínű, hogy jelen volt a Kr.e. I. évezredben. Az „ószövetségi démontan” tehát továbbra is megmarad egy olyan tudományágnak, melyből mind a „démon”, mind a „tan” hiányzik.

1 Karel van der Toorn, – Bob Becking – Pieter W. van der Horst (szerk.): *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Leiden, Brill, 1999, (a továbbiakban: DDD) 235.

2 DDD 235. és Karasszon István: *Az óizraeli vallás. Vázlatok*, Budapest, 1994, 7.

3 Bár ahogy Karasszon rámutat, mivel ismerjük a késői királyság korának teológiai tendenciáját, amely elemek ellentmondanak annak, azok nagy valószínűséggel egy régebbi kor maradványai. Karasszon: *Az óizraeli vallás*, 8.

4 Gér András László: Vázlatok az ószövetségi „démonológia” tárgyából, in Zsengellér József – Trajtler Dóra Ágnes (szerk.): *„A Szentnek a megismerése ad értelmet”*, (Conferentia Rerum Divinarum 1-2), Budapest, L’Harmattan, 2012, 19-31., konkrétan: 21., Karasszon: *Az óizraeli vallás*, 9. és Louis M. Sweet: Demons, in International Standard Bible Encyclopedia Online <https://www.internationalstandardbible.com/D/demon-demoniac-demonology.html> (Utoljára látogatva: 2019.05.17)

5 Karasszon István: Ni ange ni bête. Gondolatok az angelológia és satanológia vallástörténetéhez, in Karasszon István: *Az Ószövetség varázsa*, Budapest, Új Mandátum, 2004, 35-51., konkrétan: 37.

6 Ez is egy egyértelmű válaszvonalat tesz démonok és istenek közé, ugyanis mágiával nem lehet egy istenségre hatni.

7 Joanne K. Kuemmerlin-McLean: Demons. Old Testament, in David N. Freedman (szerk.): *The Anchor Yale Bible Dictionary*, 2. köt., New Haven, Yale University Press, 1992, 138–140. (a továbbiakban: AYBD), konkrétan: 139.

8 Továbbá a Zsolt 95,5-ben az *ʿēlîlîm* helyett is a *daimon* szót használja az LXX. Ezen példák alapján a démon a bálványként felfogott hamis istenekre utal, ami megmagyarázza a negatív konnotációt, mely az intertestamentális korban rakódott e szóra.

9 A *šēdîm* etimológiájáról részletesebben lásd Gér: Ószövetségi „démonológia”, 22–25.

10 Francis Brown – S. R. Driver – Charles A. Briggs: *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon*, Peabody, Hendrickson Publishers, 2010, (a továbbiakban: BDB), 972.

11 Gér: Ószövetségi „démonológia”, 25–27. és DDD 732–733.

12 Kivételnek számít Mezopotámiában a hírhedt Lamaštu és Pazuzu, illetve Huwawa. Utóbbi azonban a Gilgames-ciklus egyik eposzának antagonistája, míg Lamaštu a többi démoni lénytől eltérően rendelkezett saját mítoszkörrel, Pazuzu pedig egy idegen származású, importált alak volt.

13 Még az Újszövetségben is felfedezhető ennek a nézetnek a nyoma, a gadarai megszállottnál: „És megkérdezte tőle: Mi a neved? Az így felelt: Légió a nevem, mert sokan vagyunk.” Mk 5,9 (vö. Lk 8,30)

14 BDB 28. és Gér: Ószövetségi „démonológia”, 28.

15 BDB 419.

16 Gér: Ószövetségi „démonológia”, 28–29.

17 BDB 850.

18 BDB 1072. és Gér: Ószövetségi „démonológia”, 29.

19 Karasszon: Ni ange ni bête, 38, és Aron Pinker: A Goat to Go to Azazel, *Journal of Hebrew Scriptures*, 7. köt., 8. cikk, 2008, http://www.jhsonline.org/Articles/article_69.pdf (Letöltve 2019.05.05.), 2–4.

20 Judit M. Blair: *De-Demonising the Old Testament. An Investigation of Azazel, Lilith, Deber, Qeteb and Reshef in the Hebrew Bible*, University of Edinburgh, 2008, 34–35.

21 A *rešep* (vagy többes számban *rešepim*) jelent még tüzes nyilat, szikrát vagy villámot, és eszerint fordítják a Zsolt 76,4; 78,48 és Jób 5,2 szakaszokban. BDB 958.

22 DDD 700–701, Blair: *De-Demonising the Old Testament*, 44. és Delbert R. Hillers: *Demons, Demonology*, in Fred Skolnik (szerk.): *Encyclopaedia Judaica. Second Edition*, 5. köt., s.l., Thomson Gale, 2007, 572–574, (a továbbiakban: EJ), konkrétan: 573.

23 BDB 559–560.

24 DDD 673., Blair: *De-Demonising the Old Testament*, 40–42.

25 DDD 160–161.

26 Ezeken kívül a 13. versben is szerepel még négy ártó lény, melyek elemzéséről lásd Gér András László: *A gonosz megjelenési formái a 91. zsoltárban*, in Kozma Gábor (szerk.): *Keresztény szellemben a tudomány útján. A III. Kárpát-medencei Keresztény Tudományos Diákköri Konferencia válogatott tanulmányai*, Szeged, Gerhardus, 2012, 17–26.

27 DDD 701., EJ 573. és AYBD 139.

28 Ezt a képzetet őrizi az 1Móz 32,27 is, ahol a Jákóbbal tusakodó entitásnak napfelkeltekor el kellett tűnnie.

29 Bővebben lásd William H. Worrell: *The Demon of Noonday and Some Related Ideas*, *Journal of the American Oriental Society*, 38. köt., 1918, 160–166.

30 Karasszon: *Ni ange ni bête*, 35–51.

31 Vajon miért használ a teoretikus monoteizmust hirdető Jeremiás démoni lényeket a prófétai üzenete nyomatékosítására? Talán mert nem az élő néphiedelemre reflektál, hanem pusztán tradicionális költői formulát (átokformulát) használt?

32 Karasszon: *Ni ange ni bête*, 38–39.

33 BDB 976–977., DDD 742–743. és Karasszon: *Ni ange ni bête*, 39–40.

34 Karasszon: Ni ange ni bête, 37. és 41-47.

35 BDB 966.

36 Karasszon: Ni ange ni bête, 42-43. Még bővebben a Sátánról lásd Xeravits Géza: Egy gazfickó ifjúkora. Megjegyzések a Sátán alakjának fejlődéséhez a kereszténység előtti zsidóságban, *Katekhón*, 4. évf., 2007/3, 283-299.

37 Bővebben lásd Karasszon: Ni ange ni bête, 50., lábjegyzet 30.

38 AYBD 139., EJ 573. és DDD 887.

39 A *k³pir* a 91. zsoltár 13. versében is szerepel, három másik veszélyes lény mellett. Erről bővebben lásd Gér: A gonosz megjelenési formái, 19-24.

40 AYBD 139.

41 Delbert R. Hillers: *Treaty-Curses and the Old Testament Prophet*, (Biblica et Orientalia 16), Róma, Pontifical Biblical Institute, 1964, 1-6.

42 AYBD 139.

43 Előfordul még: 3Móz 26,16

44 Előfordul még: 3Móz 26,16

45 Nem összekeverendő a *ħereḅ* (kard) szóval! Előfordul még: Bír 6,37-39; Jer 50,38; Hag 1,11

46 Előfordul még: 1Kir 8,37; 2Krón 6,28; Ám 4,9; Hag 2,17

47 Előfordul még: 1Kir 8,37; 2Krón 6,28; Ám 4,9; Hag 2,17

48 BDB 31.

49 EJ 572.

50 Hillers szerint ezek az ősi királyszerződések szövegei, pontosabban a szerződés megszegésével járó átkok listája. Hillers: *Treaty-Curses*, 44-53.

51 A puszta, mint élőhely, még az Újszövetségben is megmaradt a démonok fontos ismérveként, lásd Mk 1,12-13; Mt 4,1.

52 Lásd 3Móz 11,15-18; 5Móz 14,13-16

53 BDB 891.

54 Ez a furcsa kígyó-oroszlán hibrid többek között Marduk ikonográfiájához tartozik, és a híres babiloni Istár Kapun is feltűnik. Jeremy Black – Anthony Green: *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, London, The British Museum Press, 2004, 166.

55 Imdugud/Anzû, az oroszlánfejű sas az államiság szimbóluma volt, ám egy korai sumer eposz szerint ellopta Enkitől (akkád verzióban Enliltől) a sorstáblákat, minek következtében az istenek harcra keltek vele, és végül Ninurta, a háború istene győzte le őt. Black – Green: *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, 107-108.

56 A „Viharisten és a kígyó” c. töredékes mítosz antagonistája, akit a hettita időjárás-isten győz le. E vegetációhoz és termékenységhez kapcsolódó mítoszt minden újév ünnepén (*puruliš*), Nerik városában felolvasták és eljátszották. Theodor H. Gaster: *Thespis. Ritual, Myth and Drama in the Ancient Near East*, New York, Henry Schuman, 1950,317-336.

57 Gér: A gonosz megjelenési formái, 21-22.